

PAKİSTAN VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİNDE HİNDİSTAN HİLÂFET HAREKETİNİN ETKİLERİ*

Hatice GÖRGÜN**

Öz

Hilâfet makamı ile Osmanlı Devleti'ne bağlı olan alt kıta Müslümanları Osmanlı Devleti'ni özellikle Hilâfet makamını içinde bulunduğu tehlikeli süreçten kurtarmak için çeşitli siyasi oluşumlar içine girmişler, gazete yazıları ve şiirler aracılığıyla da bu yönde propagandalar yapmışlardır. 1919-1924 yılları arasında bu yaklaşımla oluşturulan Hindistan Hilâfet Hareketi siyasi yönünün yanı sıra Urdu edebiyatına yansımaları açısından da önem taşımaktadır. Bu çalışmamızda Hindistan Hilâfet Hareketi'nin Urduca şiir ve düz yazıya ne şekilde yansıdığı araştırılarak, edebiyatı ne şekilde etkilediği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Osmanlı Devleti, İngiltere, Hilâfet Hareketi, Urdu Edebiyatı.

THE EFFECTS OF THE INDIAN KHILAFAT MOVEMENT ON THE DEVELOPMENT OF PAKISTAN AND TURKEY RELATIONS

Abstract

The Muslims in the subcontinent who were dependent on the Ottoman Empire through Caliphate maqam, entered into several political groups and in this direction, they made propagandas with newspapers and poems to save the Caliphate maqam from this dangerous situation. The Indian Khilafat Movement which was created with this approach between 1919-1924 has an importance not only in terms of its political aspect but also its Urdu literary reflections. In this study, it was tried to reveal how the Indian Caliphate Movement reflected on Urdu poetry and prose, and how it affected literature.

Key Words: India, Ottoman Empire, England, Khilafat Movement, Urdu Literature.

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Urdu Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Programı kapsamında 31.05.2022 tarihinde savunulan *Hindistan Hilâfet Hareketi ve Urdu Edebiyatına Yansımaları* (Danışman: Doç. Dr. Zekai KARDAŞ) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Araş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, hatice.gorgun@istanbul.edu.tr. Orcid: 0000-0003-2347-1959.

Giriş

Hint alt kıtası ile Türkler arasındaki ilişkiler İslâmiyet öncesinde Ak Hunlar ile başlamış olup, İslâmiyet sonrası Gazneliler ile devam etmiştir. Moğolların Türk devletlerine baskı yapmasının ardından Türkler, Lahor ve Delhi gibi kentlere göç etmeye başlamışlardı. Delhi Türk Sultanlığının (salt. 1206-1555) hükümdarı Sultan Şemseddin İltutmuş (1211-1236) zamanında bu göçlerin giderek artmasıyla Delhi, Türk nüfusuyla daha da kalabalıklaşmıştı.¹ 1857 Hint ayaklanmasına kadar son Hint-Türk İmparatorluğu bölgeyi egemenliği altında tutmuşsa da bu tarihten sonra Hint alt kıtası İngilizlerin hâkimiyeti altına girmişti. Türkler 1857 yılına kadar geçen süreçte Pakistan tarihine yön vermişlerdir.² Sömürge devlet konumuna düşen bölge halkı kendi topraklarında ilk Türk devletlerinden beri süre gelmiş olan yöneticilikleri dolayısı ile memnun oldukları ve minnet duydukları Osmanlı Devleti'nin yanında olmayı kendilerine bir borç bilmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin halifelîği devralmasının ardından alt kıta Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasında manevi bir bağ kurulmuş ve bu iki toplum arasındaki ilişkiler gittikçe artmıştı. Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı, 93 Harbi, Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'ndaki durumunu kaygı ile takip eden alt kıta halkı bu dönemde din kardeşleri olan ve bağımsız kalan son Müslüman Türk Devleti'ne maddi manevi her türlü desteği sağlamışlardı.

Osmanlı Devleti'nin savaşlardaki yenilgilerinin ardından en son Birinci Dünya Savaşı'nın da kaybedilmesiyle birlikte yabancı egemenlik altındaki Müslümanlar tarafından övünç kaynağı olarak görülen bağımsız kalan son Müslüman devlet olan Osmanlılar ağır bir darbe almış oldu. Bu durum, İslâm'ın dünyevi gücüne sahip Osmanlı Devleti'nin halifesini evrensel Halife olarak kabul eden ve bağlılık hisseden Hindistan Müslümanları için endişe verici bir olaydı. Osmanlı Devleti'ne karşı besledikleri aitlik hissi İngiliz egemenliği altında Hindu çoğunluğun içerisinde kalmış Müslümanlar için kendilerine bir güven ortamı sağlamaktaydı. Bu güven duydukları, kendilerini güçlü ve yalnız olmadıklarını hissettiren kalenin darbe almış olması büyük bir korku kaynağı olarak görülmekteydi.³

¹ Mehmet Enes Temiz, Mehmet Kemal Çakmakçı, "Türk Asıllı Şair Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin Hint Kültürüne ve Edebiyatına Tesirleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 23, sy. 42, Bursa 2022, s. 613.

² Aykut Kışmır, *Pakistan Tarihinde Türkler*, Demavend Yayınları, İstanbul 2019, s. 6.

³ M. Naeem Qureshi, "The Indian Khilafat Movement", *Journal of Asian History*, Quaid-i-Azam University, S 12, İslamabad 1978, s. 152.

Eğer tek Müslüman siyasal güç olarak dünyada varlık gösteren Osmanlı Devleti de yıkılır, küçük düşer ya da zayıf kalırsa bu durum İslâm açısından telafisi mümkün olmayan bir kayıp haline gelecekti. İslâm'ın koruyuculuğunu yapan Osmanlı'ya yardım etmek dünyadaki bütün Müslümanların görevi olarak kabul edilmekteydi. Yüzyıllardır din için İslâm'ın zaferi ve yüceltilmesi uğruna canlarını, gözlerini dahi kırpmadan veren Türklerin bu zor dönemlerinde onlara yardım etmemek büyük bir nankörlük olacaktı. Öyle ki Türkler sadece İslâm'ın korunmasında değil Rusya'nın Doğu'ya yayılmasını da önleyerek Hindistan'daki Britanya İmparatorluğu'nun korunmasında çok önemli bir rol üstlenmişlerdi. Bunun için İngiltere de Türklerin Rusya ile Asya'da bulunan İngiliz toprakları arasında etkin bir güvenlik duvarı görevi gördüğünü, bu duvarın yıkılmasının kendileri için tehlike arz edeceğini ve Türklere borçlu olduklarını unutmamalıydı. Lloyd George'dan kamuoyuna yaptığı açıklamada olduğu gibi Türklere ait olan topraklara dokunulmaması beklenmekteydi.⁴ Dinî inancın bir gereği olarak Halife'nin yetkilerine de dokunulmamalıydı, böyle bir şey söz konusu olduğu takdirde bu İslâm'a yapılmış kasıtlı bir saldırı olarak kabul edilecekti.

Alt kıta Müslümanlarının bütün duygu ve düşüncelerini göz önüne aldığımızda kendilerini Hindulara karşı bölgede daha güçlü hissedebilmek ve aitlik duygusu ile bağlı oldukları son bağımsız Müslüman devlet olan Osmanlı Devleti'ni ve halifesini korumak için Hilâfet Hareketi'ni başlatmış olduklarını görmekteyiz.

HİNDİSTAN HİLÂFET HAREKETİ

Hindistan Hilâfet Hareketi, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve hilâfetin otoritesini savunmak üzere Hint alt kıtasında oluşturulan dini-siyasi bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Hilâfeti savunma konusu önce Türk sempatisini olarak tanınan küçük bir grup tarafından ortaya atılmışsa da kısa süre içerisinde geniş ufuklu fikirlere sahip politikacılar tarafından da benimsenmişti.

Bu hareketin oluşumuna zemin hazırlayan nedenlere baktığımızda 31 Aralık 1600 yılında kurulmuş olan "British East India Company" yani "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi"ne kadar uzandığını görmekteyiz. Bu şirket Portekiz ve İspanya'nın tekelinde bulunan Uzakdoğu ve Hindistan baharat ticaretinden pay almak amacı ile İngiliz tüccarları tarafından krallık onayı ile faaliyete geçtikten sonra dünyanın en büyük ticaret organizasyonlarından biri olmuştur. Zamanla bu uluslararası sömürge şirketi, İngiliz

⁴ K. Kemal Aziz, **Hind Hilâfet Hareketi Belgelerle (1915-1933)**, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul 2014, s. 20-21.

sömürgeciliğinin Asya'daki temsilcisi haline gelmiş, Hindistan'daki faaliyetlerinin konumu ve etkisi itibari ile özerk bir devlet gibi 1858 yılına kadar da varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz.⁵

İngiltere, 1640 yılında Madras'da (Chennai), 1668 yılında Bombay'da ve 1690 yılında Kalküta'da ilk İngiliz ticaret merkezlerini kurmuştu. Bu şehirleri pek önemsemeyen son Hint-Türk İmparatorluğu'nun Sultanı Evrengzib Âlemgir, İngilizlerin buralarda kaleler inşa etmesine izin vermişti. Ancak Hint yarımadasına ticari amaçlar ile gelmiş olan İngilizler, daha sonraları son Hint-Türk İmparatorluğu'nun yönetim zafiyetinden faydalanarak bölgedeki etnik ve dini yapılar arasında ayrımcılığı beslemişti. Böylece 1803 yılında Pencap bölgesi hariç bütün Hindistan, İngilizlerin yönetimi altına girmiş oldu ve İngilizler 1857 yılında son Hint-Türk İmparatorluğu'nu yıkarak bütün Hindistan yarımadasını hâkimiyetleri altına almıştı.⁶

İngilizlerin bölgeyi işgali yüzyıllardır yabancı idare altında yaşamaya alışmış olan Hindulardan çok Müslümanları etkilemişti. Çünkü artık bu tarihten itibaren Müslümanlar bölgede hükmeden konumundan çıkıp hükmedilen konumuna getirilmiş oldu. Güney Asya Müslümanları tarafından kullanılan Farsça ve Urduca resmi dil olmaktan çıkarılarak yerine eğitim ve yönetimde İngilizce kullanılmaya başlanmıştı. Şeriat hukuk sistemi olmaktan çıkarılmış, yerine İngiliz kanunları getirilmişti. Vakıflar İngiliz idaresinin kontrolüne geçmiş, medreselerden maddi yardımlar geri çekilmiş ve Hristiyan misyonerlere geniş özgürlükler tanınmıştı. Müslümanların sosyo-kültürel birliğini zedelemeye yönelik bu tedbirler ile "Böl ve Yönet" stratejisi devreye sokulmuştu. Kendileri için bir tehdit olarak gördükleri Müslümanlara karşı Hindulara İngilizler tarafından birtakım ayrıcalıklar verilmişti. Bu ayrıcalıklar ile güçlenen Hinduların değişime kendilerini adapte etmeleri ve İngilizlerin giderek artan baskısı Müslümanları, varlıklarını koruyabilmek için birtakım oluşumlara yöneltmişti.⁷

Alt kıtanın önemli aktivistlerinden Ali kardeşler olayların en başından beri Mevlânâ Abdalbârî'ye bir hareket oluşturma konusunda baskı yapmaktaydılar. Hapiste olan Ali kardeşler Rampur'daki hasta akrabalarını ziyaret etmek için izin alıp üç haftalığına tahliye olduklarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sorunları konuşmak üzere Abdalbârî'yi Laknov'a çağırışlardı. Burada Şevket Ali görüş alışverişlerinde bulunmuş

⁵ Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 22, Ankara 2000, s. 295.

⁶ Zekai Kardeş, "Ebû'l Kelâm Âzâd ve el-Hilâl Gazetesi Çerçevesinde Türkiye ve Türkler", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2011, s. 3-4.

⁷ Mim Kemal Öke, **Hilâfet Hareketleri**, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 21-22.

ve Abdalbârî'den Londra'da İslâm Birliği konusunda otorite olan Müşir Kıdvâî'yi Hindistan'a çağırmasını istemişti. Abdalbârî, İngiltere'den ve önemli Avrupalı devlet adamları ile ilişki içerisinde olan Ağa Han'dan kaynak bilgiler elde etmekteydi.⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Osmanlı Devleti, İtilaf devletlerinin istilacı tutumuna maruz kalmıştı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Arabistan yarımadasındaki hâkimiyetlerine ve halifenin dini-siyasi otoritesine zarar gelmeyeceği konusunda vermiş olduğu teminatları yerine getirmemesi üzerine Osmanlı Devleti'nin yok olma ihtimali ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Hindistan Müslümanları, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak ve mukaddes yerlerin Osmanlıların elinde kalmasını sağlamak amacı ile Aralık 1918'de Bütün Hindistan Müslümanları Birliği'nin Delhi'de yapılan yıllık toplantısında Hilâfet Hareketini başlatmışlardır.⁹ Hilâfet Hareketi, Hintli Müslümanların teorik olarak laik fakat Hindu hâkim bir demokrasi hâline gelmek üzere olan İngiliz Hindistan'ında yerinden olma tehdidinin bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştı.¹⁰ Mondros Mütarekesi'nin ağır şartları sonucunda oluşan bu hareketin öncülerini Seth Çhotânî, Dr. Ahmed Muhtar Ensârî, Hekim Ecmel Han, Abdalbârî, Abû'l-Kelâm Âzâd, Hasret Mohânî, Ömer Subhanî, Müftü Kifayetullah, Vafa Sanaullah, Seyyid Zâhir Ahmed, Müşir Hüseyin Kıdvâî ve Ali kardeşler oluşturmaktadır.¹¹

Mahatma Gandhi de bir Hindu olmasına rağmen, Delhi'de katıldığđı "Emperyal Savaş Konferansı"nda Türklerin yaşadığı bu acılara kayıtsız kalamayacağını, onların sıkıntısının kendi sıkıntıları olacağını ifade ederek Osmanlı Devleti'ne olan sempatisini gözler önüne sermiştir. Müslüman liderler de Gandhi'nin bu davranışından çok etkilenmişler ve bu noktadan sonra Osmanlı konusunda yazılı olmasa da bir Hindu-Müslüman iş birliği başlamış oldu.¹² Hinduların Hilâfet Hareketi içerisinde yer almaları her ne kadar bir fayda sağlamamış olsa da İngiliz yönetiminin köklerini zayıflatmıştı.¹³

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra Hint alt kıtasındaki Hindu çoğunluk içerisinde kendi siyasi güçlerinin azalmasından endişe eden

⁸ M. Naeem Qureshi, **Pan-Islam in British India (The Politics of the Khilafat Movement 1918-1924)**, Oxford University Press, 2009, s. 64.

⁹ Azmi Özcan, **Pan-İslâmizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 237.

¹⁰ Stephen F. Dale, **The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals**, Cambridge University Press, 2010, s. 289.

¹¹ Azmi Özcan, **a.g.e.**, s. 237.

¹² M. Naeem Qureshi, **a.g.m.**, s. 64.

¹³ Nand Kişor Vikram, "Khilafat Tehreek aur Mahatma Gandhi", **Turki meyn Urdu Zeban ve Adab ka So Saleh Sefer**, Fazli Sonz, Pakistan 2015, s. 156.

Hindistan Müslümanları, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ve Hilâfetin otoritesini korumak amacıyla Muhammed Ali ve Şevket Ali isimli iki aktivist kardeşin liderliğinde Hindistan Hilâfet Hareketi'ni başlatmışlardı. Millî kimliklerini kazanmak için başlattıkları bu oluşum daha sonraları İngiliz karşıtı bir nitelik kazanmıştı.

HİNDİSTAN HİLÂFET HAREKETİ'NİN EDEBİYATA YANSIMASI

Hilâfet Hareketi'nin başlamasının ardından halkı bir araya getirebilmek ve geniş bir kamuoyu oluşturabilmek için edebiyata yönelim artmıştı. Yaygın iletişim aracı olarak toplantılar, mitingler düzenlenmiş ve buralarda halkın duygularını harekete geçirecek şiirler okunmuştu. Gazetelerde ise haberler ve köşe yazıları vasıtasıyla halk bilinçlendirilmekteydi. Bu oluşumlar ile birlikte Hilâfet Hareketi'nin Urdu Edebiyatı'nda hem şiirde hem de nesirde büyük bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Doğu toplumu şiire çok yatkın olduğundan ve şiir dili çok etkili olduğu için şiire yansması nesirden daha fazla olmuştur. Hindistan Hilâfet Hareketinin öncü isimlerinden Muhammed Ali ve Şevket Ali kardeşlerin anneleri Abadi Banu Begum (Bi Amman) adına Münşi Nur Muhammed'in yazdığı *Seda-i Hatun*, Muhammed İkbâl'in yazdığı *Daryûza-i Hilâfet* gibi şiirler halkı coşkulandıran önemli şiirler arasında yer almaktadır.

Hilâfet Hareketi üzerine yazılan en meşhur şiir Muhammed ve Şevket Ali kardeşlerin annelerine ithafen Münşi Nur Muhammed Sagarapur tarafından yazılan "Seda-i Hatun" isimli şiirdir. Bu şiir halk şarkısı gibi herkesin diline dolanmış, Hilâfet Hareketi'nden elli yıl sonra bile insanlar Ali kardeşleri anarken bu dizeleri ezberden okumaya devam etmişlerdi. Bir annenin en değerli varlığı evlatlarıdır, buna rağmen şiirde Ali kardeşlerin annesi onlara Hilâfet uğruna canlarını feda etmeyi öğütlemektedir. Hapse atıldıkları dönemde sabretmelerini ve kendileriyle gurur duyduğunu da ifade etmektedir. Ali kardeşlerin annesi Allah Teâlâ'dan çare dilemekte ve emeklerinin boşa çıkmayacağına inanmaktadır. Hilâfet uğruna atılan her adımın dünyevi ve dini saygı vesilesi olduğunu bildirmektedir. İslâm'ın gücünden korkan Avrupalılar kâfir olarak nitelendirilmekte ve onların yaptıkları zulümleri Allah Teâlâ'ya şikâyet edeceğini söylemektedir. Eğer Hilâfet mücadelesi yolunda ölinürse bunun ancak şehitlik mertebesi olacağı ifade edilmektedir.¹⁴

Hatun Kişinin Haykırışı

Muhammed Ali'nin annesi

¹⁴ Halil Toker, Arzu Çiftsüren, **He Soda Jab se Layla-e-Khalafat ka**, Haji Hanif Matbaası, Lahor 2015, s. 338-340.

Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver! dedi
Şevket Ali de seninle birlikte dir
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Sen benim evimin ışığı sım
Bu şekilde seni yetiştirmiştım
Bundan daha âlâ bir iş yok
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Ey benim biriciđim! Ey benim sevdiceđim!
Ey benim ayım! Ey benim yıldızım!
Kalbim ve ciđerimin her şeyi
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Sabırla hapis hanede yaşamalı
Başımıza gelen musibetlere katlanmalı
Anneniz gurur duyar
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Kelepçe erkeklerin mücevheridir
Cesetten battaniyeler giymelisiniz
Yarım bacaklarla tamamen çıplak
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Yaşlı annene hiç kederlenme
Kelime-i Şahadet getirip gerekirse Hilâfet uğruna öl.
Sınavında başarılı ol
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver
Size biraz bitkin bir halde bakacađım
Sütümü size asla helal etmeyeceđim
Sizi kahraman olarak görmeyeceđim
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Çocuklarımı benden ayırdılar

Hükümet benim gönlümü üzdü
Bu yaşta beni sıkıntıya soktular
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Çocuklarımı tutun seferde
Evimde nasıl rahat olayım
Benim gözümde toprak dünyadır
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Artık Hakk'a haykıracağım
Benim çarem Gayb'dan gelecek
Emeklerim boşa çıkmayacak
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Yedi oğlum olsa
Hepsini Hilâfet için sadaka verirdim.
İşte budur Ahmed'in dininin yolu
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver
Siyah suyu mutlu ederek gitmeli
Secdede şükrederken başımızı eğmeliyiz
Allah Teâlâ'ya iki satır dua okuyacağım
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Eğer idam geldiyse
Hükümetten su dahi istememeli
Çocuklarım ailenizden bahsedin
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Saygıyı din ve dünyada elde edeceksiniz
Herkes size Hilâfet şehitleri diyecek
Ey Muhammed Ali ve Şevket
Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!
Felakete sebep olacağım

Allah Teâlâ'ya sunup sizi alıp gideceğim

Bu hükümeti dava edeceğim

Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver.

Bugün İslâm'ın bilincine varıldı

Kâfir birleşip zulüm etti

Huzur bulamadık

Oğlum Hilâfet uğruna canımı ver!

Muhammed İkbâl de hilafetin gücüne inanmakta ve özellikle geçmişte olduğu gibi bir hilafet arzusunu "İslâm Dünyası" adlı şiirinde şu şekilde dile getirmekteydi:¹⁵

İktidar elden gitti, açıldı milletin gözü"

Allah sana göz bahşetti gafil: Etrafını gör.

Mumya ilacı dilenmektense parçalanmak yeğdir,

Ey karınca! Süleyman'a bile el açmaktan geri dur.

Milletin birliği iledir Doğu'nun kurtuluşu

Asyalılar bu gerçekten hâlâ habersizdir.

Ayrıca siyaseti bırakıp dinin hudutlarına gir,

Mal ve mülk Harem'i korumanın semeresidir.

Birlik olsun Müslüman Harem'i gözemek için

Nil sahillerinden ta Kaşgar topraklarına kadar.

Her kim ki nesil ve ırk ayrımı yapar; yok olur

İster otağlı Türkler olsun, ister ala nesil Araplar.

Nesil, dinden ileri gelirse Müslüman için

Tıpkı toz zerresi misali dünyadan uçup gider.

Dünyayı yeniden hilafetle düzeltmekse arzun,

Bir yerlerden ecdadındaki gibi yürek bul getir.

“Ey saklıyı aşıkârdan ayırt edemeyen dikkatli ol,

Bekir ve Ali kavgasına müptelasın dikkatli ol”

¹⁵ Muhammed İkbâl, **Hareket Zili (Bang-i Dera)**, Çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, Ankara 2013, s. 306-307.

Bu şiirde olduğu gibi Hindistan Müslümanlarının Türklere karşı olan sevgisini gösteren bir başka anekdot da Cihan'ı İslâm gazetesi ve Osmanlı gazetelerinde yer almış, bu habere göre; "Peşaver'de dul bir kadın çocuğunu yardım toplama cemiyetine götürüyor ve bu benim can paremdir. Bunu alın satın ve parasını Türk kardeşlerime gönderin diyor. Bu durum üzerine heyet çocuğun parasını kendi aralarında toplayıp çocuğu annesine geri veriyor. Toplanan parayı da Türklere gönderiyorlar." Bu haber bizlere Hindistan Müslümanlarının, Türk Kardeşleri için neleri feda edebileceklerini açık bir şekilde göstermektedir. Hiçbir annenin kendi çocuğunu vermesini hayal bile edemeyiz. Türk sevgisinin derecesini ne denli yüksek olduğunu göstermesi açısından oldukça değerli bir anekdotdur.

Matbaanın 19. yüzyılın başlarında Hindistan'a gelişiyle birlikte kitap, dergi ve gazete gibi nesir türleri daha hızlı bir şekilde basılmaya başlamıştı. Kitap yayınları hız kazanmış, 19. yüzyılın ortalarında Hint alt kıtasını yönetenler, ülkeyi telgraf ile tanıştırdıkları zaman gazetelerde kıyas veya fikir yürütme yolu ile yazılan yazıların yerini günlük haberler almaya başlamıştı.¹⁶

Urducada şiir yazımı geç Babürlüler döneminde gelişmiş, düz yazı ise daha sonra gelişmişti. Farsça, 1830'lara kadar mahkeme ve yönetim dili olarak kalmış, bu tarihten sonra Urduca düz yazı türleri zaman içinde ortaya çıkmıştı. Bu düz yazı türleri, başlarda yalnızca dini ve Batı eğitimi almış elitler arasında gazetecilikte ve birkaç didaktik romanda kullanılmıştı. Hilâfetin ve direniş hareketlerinin sonuçları her ne kadar hayal kırıklığına uğraticı olmuşsa da Hindistan'ın politik tablosu geri dönülemez bir biçimde değişmişti. Gazete kayıtları bu dönemde yaşanan milliyetçi gösterilerin kitleler oluşturduğunu bizlere göstermiştir.¹⁷

Urdu Edebiyatı bir taraftan manzum ve mensur sahada yenileşme evrelerini geçirir ve gelişimini sürdürürken İngiliz Hâkimiyeti altındaki Hindistan Müslümanlarının Hindistan dışındaki dünya ve özellikle İslâm Dünyası ve Hilâfet merkezi konumundaki İstanbul ve Osmanlı Devleti'ne karşı ilgileri de artmıştır. Bu yeni ortaya çıkan ihtiyacı gidermek için doğal olarak yazarlar ve şairler Osmanlı Devleti ve Hilâfetin hizmetkârı kabul edilen Türk milleti ile ilgili konulara ağırlık vermeye başlamışlardır.

¹⁶ Anwar Ahmed, "Bir Dönem Türk Tarihi ve Edebiyatının Urdu Edebiyatındaki Yansımaları", **Bilge Dergisi**, sy. 31, Ankara 2001, s. 6.

¹⁷ Gail Minault, "Urdu Political Poetry during the Khilafat Movement", **Modern Asian Studies**, sy. 8/4, s. 459.

Gazetelerde ise Hilâfet Hareketi'nin yansıması önemli aktivist yazarlar tarafından gerçekleştirilmişti. 14 Mart 1878 yılında hükümet tarafından, yabancı kaynaklarda Vernacular Press Act olarak geçen "Yerel Gazetecilik Kanunu" çıkarılmıştı. Bu kanunun amacı, İngiliz Hükümeti'nin aleyhine yapılan kışkırtıcı yayınları engellemektir. Bu kanun ile özellikle Urduca yayın yapan Müslüman gazetelerin denetimi sıkılaştırılmıştı. Ancak bu kanunun temel hedefi haline gelen kitle, o dönemde yerel olarak en çok okuyucu sayısına ulaşan Urduca yayın yapan Müslüman gazeteciliği olmuştu. Buna karşılık yerel olarak İngilizce faaliyet gösteren hükümet yanlısı Hinduların gazeteleri bu kapsamın dışında tutulmuştu. Bu durum Hinduların, İslâm karşıtı yazılarında istedikleri kadar ileriye gitmelerine sebep olmuştu.¹⁸

Yine de alt kıta Müslümanları İngilizlerin baskılarından çekinmeyerek Osmanlı halkına basında büyük destek vermişti. Desteklerini sakınmayan bu önemli yazarlardan Zafêr Ali Han, Hasret Mohânî ve Muhammed Ali üçü de gazeteci ve mükemmel hatipler olan şair siyasetçilerdendi. Bunlardan Muhammed Ali Cevher'in *Hamdard* (Kalküta, Delhi), Abû'l-Kelâm Âzâd'ın *el-Hilâl* (Kalküta) ve Zafêr Ali Han'ın *Zemîndâr* (Lahor) gazeteleri Hint alt kıtasındaki Müslümanların sıkıntı ve taleplerine tercüman olmakta ve aynı zamanda Hint Müslümanlarının siyasetine yön vermektedir.

Zemîndâr, *Vatan*, *Paisa Ahbâr*, *Vekil*, *Observer*, *Hablü'l-Metîn* gibi gazetelerde sık sık Avrupalı devletlerin Türklere karşı olan tutumları sert bir dille eleştirilmekteydi. Bu gazeteler Türkiye ve Türkler hakkında Güney Asya'da olumlu kamuoyunun oluşmasında etken olan gazetelerin arasında en önde gelmektedirler.

Türklere verilen desteğin edebiyat alanındaki yansımaları şiir ve gazeteler ile sınırlı kalmamış seyahatnamelerde de kendisini göstermişti. Seyahatnameler her ne kadar 1919-1924 yılları arasında gerçekleşen Hindistan Hilâfet Hareketi'nden önceleri yazılmış olsa da yukarıda da belirttiğimiz gibi alt kıtada Türkler lehine kamuoyu oluşturması, alt kıtayı Türklerle ve diğer İslâm ülkeleriyle ilgili gelişmelerden haberdar etmesi gibi etkileri ile Hindistan Hilâfet Hareketi'nin oluşum sürecine katkı sağlamıştır.

Seyahatname edebiyatta bir tür olmasının yanı sıra yazıldığı dönemle ilgili pek çok bilgi içermesi ile aynı zamanda tarih ile de yakından ilgilidir. Urdu dili ile ilgili ilk seyahatname Yusuf Han Kambalpuş'un 1837 yılında yayınladığı ve Londra seyahatine dair gözlemlerini içeren *Acaibat-ı Freng* adlı eserdir. Bu ilk seyahatnamenin ardından özellikle

¹⁸ The Indian Press 1870-1880: A Small World of Journalism, Uma Das Gupta, JSTOR Cambridge University Press, <http://www.jstor.org/stable/311549>, Çevrimiçi 12.06.2018.

Hilâfet merkezi İstanbul ile ilgili seyahatnameler peş peşe yazılmıştır.¹⁹ Bu seyahatnameler doğrudan Hindistan Hilâfet Hareketi ile ilgili olmasa da İstanbul'a yapılan bu seyahatler ve ardından yazılan seyahatnamelerin dolaylı olarak Hindistan Hilâfet Hareketi'ne yön verdiği muhakkaktır. Aslında alt kıta Müslümanları tarafından Osmanlı ve Osmanlı topraklarına gösterilen bu ilgide özellikle II. Abdülhamid'in İslâm ülkelerinde izlediği politikanın da etkisi vardır. Nitekim 1882 yılından itibaren Osmanlı temsilciliklerinin sayısında artış olmuş, alt kıtada da Bombay, Kalküta, Madras, Kolombo gibi ticaret merkezlerinde fahri konsolosluklar açılmıştı. Buradaki temsilcilerin Osmanlı taraftarı ve nüfuzlu ailelerden olmasına dikkat edilmişti. Böylece halifelik payesini kullanarak Müslüman halk ile yakın olunmak istenmişti.²⁰

Hilafet merkezi İstanbul ile ilgili yazılan ilk seyahatname Navab Muhammed Ömer Han tarafından yazılan ve Ömer Han'ın 1883 yılında gerçekleştirdiği Londra, Paris, İtalya, İspanya, Avusturya, İsviçre ve Türkiye gezilerini kapsayan *Aine-i Freng* (Batı'nın Aynası)²¹ adlı eserdir. Bu eser İstanbul ile ilgili genel bilgiler içermektedir.

Hilafet merkezi İstanbul ile ilgili yazılan *Makam-ı Hilafet* isimli diğer bir seyahatname ise alt kıtanın ünlü gazeteci ve hukuk adamı Şeyh Abdülkadir tarafından kaleme alınmıştır. Şeyh Abdülkadir, Londra'da hukuk eğitimi alırken İstanbul'a yaptığı seyahatini 1906 yılında kitaplaştırmıştır. Aslında Abdülkadir de diğer seyyahlar gibi gözlemlerini önce *Observer* ve *Al Mahzan* gibi alt kıtanın öncü gazetelerinde yayınlamıştır. Bu seyahatname de oldukça kapsamlı ve hacimli olup özellikle II. Abdülhamid dönemine ilişkin pek çok bilgi içermektedir.

Alt kıtanın önde gelen âlimlerinden Şibli Numani tarafından 1894 yılında yayınlanan *Safarname-i Rum u Mısır u Şam (Anadolu, Mısır ve Şam Seyahatnamesi)* adlı eser yazıldığı dönem ile ilgili pek çok bilgi içermektedir. İslâm dünyasının sancılı sürecinin ilim ve bilimden uzaklaşılması sonucu yaşandığını düşünen Şibli Numani gençlerin geçmişinden ilham almasını sağlamak üzere İslâm Kahramanları adıyla yazacağı bir dizi eserler için araştırma yapmak üzere İstanbul, Mısır ve Şam kütüphanelerini ziyaret etmişti. Aslında Şibli'nin amaçlarından biri de İslâm ülkeleri arasında koordinasyonu sağlamaktır. Bu seyahatname Türklerle ilgili en geniş bilgileri içeren ilk seyahatnamedir. Seyahatnamenin

¹⁹ Seyahatnameler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Arzu Çiftsüren, "Urdu Dili ile Yazılan Türkiye Seyahatnameleri Bibliyografyası", **Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Kış Sayısı, Aralık 2020.

²⁰ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 315-330.

²¹ Nevvab Ömer Han, **Safarname-i Ainah-ı Frang**, Munşî Naval Kişor Yayınevi, Laknov 1885.

Osmanlı ile ilgili olan kısmında İstanbul ve tarihçesi ile başlamış, Türklerde eğitim durumu, kütüphaneler, basımevleri, camiler, Türklerin ahlak yapıları, II. Abdülhamid dönemi ile ilgili detaylı bilgi vermiştir.²² Şibli Hindistan Hilâfet Hareketi başlamadan önce vefat etmiş olsa da Şibli'nin bu seyahatnamesinin alt kıtada yoğun ilgi gördüğü ve Türkler ile ilgili bir kamuoyu oluşturduğu böylece ileride gerçekleşecek olan Hilâfet Hareketine alt yapı oluşturarak katkı sağladığı muhakkaktır.

Hindistan Hilâfet Hareketi'ne zemin hazırlayan süreçte yazılan diğer bir seyahatname ise alt kıtanın ilk gazetecilerinden olan Münşi Mahbub Alem'in 1900 yılında Avrupa ülkelerinin yanı sıra Mısır, Şam ve İstanbul'u ziyaretiyle ilgili edindiği notlar ve gözlemlerinden oluşan *Sefername-i Europ (Bilad-ı Rum u Mısır u Şam)* adlı eserdir.

Gazete ve dergilerin yanı sıra siyasi, sosyal ve edebî ilişkilere ivme kazandıran seyahatnameler, Urducunun gelişmesinde ve güçlenmesinde çok önemli bir rol oynamıştı. Şibli Numani'den günümüze kadar alt kıtada ve özellikle Pakistan'da pek çok gezi yazarı, ya Türkiye hakkında seyahatnameler yazmış ya da seyahatnamelerinin bir kısmını özellikle Türkiye'ye ayırmıştır. Bu seyahatnamelerden önemli gördüklerimizin yazarları ve isimleri aşağıda zikredilmektedir:

Navab Muhammed Ömer Han'ın *Aine-i Freng* (1885), Şibli Numani'nin *Safarname-i Rum u Mısır u Şam* (1894), Mevlevi Abdurrahman Amritsarî'nin *Sefername-i Bilad İslâmiye* (1905), Şeyh Abdülkadir'in *Makam-ı Hilâfet-Sefer-i İstanbul ke Halat* (1906), Münşi Mahbub Alem'in *Sefername-i Europ Bilad Rum, Mısır ve Şam* (1908), Nazlı Refiyah Sultan'ın *Seyr-i Europ* (1908), İhtiram Hamdiye Begüm'ün *Ser Bulend Ceng-Dunya Aurat key Nazar Main* (1910), Muhammed Hamidullah Han'ın *Sefername-i Konstantiniyye* (1910), Şah Banu'nun *Ruznamçe-yi Seyahat* (1912), Navab Bahadır Yar Ceng'in *Seyahat-i Memalik İslamiye*, Navab Bahadır Ceng'in *Ruznamçe* (1931) isimli eserleri önemli seyahatnameler arasında bulunmaktadır.

1919-1924 yıllarını kapsayan dönemde Osmanlı Devleti ve Hilâfeti korumaya yönelik maddi manevi her türlü destekte bulunan alt kıta Müslümanları ile Türkler arasında oldukça derin bir bağ oluşmuştu. Ancak İtilaf Devletleri, Lozan'da toplanacak olan konferansa hem İstanbul Hükümeti'ni hem de TBMM Hükümeti'ni aynı anda çağırarak Türkiye'de ikilik yaratmaya çalışmıştı. Bunun üzerine TBMM Hükümeti de toplantı

²² Arzu Çiftsüren, "Şibli Numani'nin Seyahatnamesi'nde II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, 2018, s. 10.

yaparak 1 Kasım 1922 yılında saltanatın kaldırılmasına karar vermişti.²³ Osmanlı Halifesi Sultan Vahdettin saltanatın kaldırılmasının ardından kendisi aleyhine yapılan gösteri ve yürüyüşlerden tedirgin olmuş, bunun üzerine 13 Kasım 1922 yılında bir İngiliz zırhlısı ile İstanbul'dan ayrılmıştı. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının ardından Cumhuriyet'in ilanı ile Halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı Hanedanının sınır dışı edilmesini ön gören TBMM'nin 3 Mart 1924 tarihinde çıkarttığı yasa ile artık Hilâfet Hareketinin bir anlamı kalmamış oldu. Bütün bu olaylar silsilesi alt kıta Müslümanları arasında büyük bir hayal kırıklığına yol açmışsa da Türklere olan bağlılıklarından dolayı Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne desteklerini sürdürmeye devam etmişlerdir.²⁴

Halifeliğin kaldırılmasıyla Hindistan Hilafet Hareketi dağılmış olsa da hilafet, manevi ve sembolik gücü sayesinde sömürge olarak yaşayan bir millete bağımsızlık fikri kazandırmıştı. 1919 yılından halifeliğin kaldırıldığı 1924 yılına kadarki süreçte halifelige destek olmak amacıyla pek çok şiir yazılmıştı. Ali Kardeşlerin İngilizce olarak yayınladıkları *Comrade* adlı gazetelerinde Muhammed Ali, Türklere ilgili "Türklerin Seçimi" isimli bir makale yazmış, ardından da İngiliz Hükümeti tarafından tutuklanmıştı. Muhammed Ali'nin ardından kardeşi Şevket Ali ve Ebû'l Kelâm Âzâd da tutuklanmışlardı. Ekber Allahâbâdî de bu duruma tepki olarak aşağıdaki gazeli yazmıştı:²⁵

Güçsüzlükten dilimiz lal olsa da
Gönlümde mananın kapıları kapalı değildir.
Gözaltındaki dostların hatırıma
Biz de başkalarıyla görüşmeyi kestik
Biz de şimdi görüşmeye tutsak
Kimsesizliğimiz ne zamana kadar saklı kalacak
Allah'da hiçbir şey gizli kalmaz
Doğunun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur
Beli bile yokken nasıl kemere ihtiyacı olsun?
Bu gamla öyle bir mersiye okuyacağım ki

²³ Cezmi Eraslan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılâp Tarihi*, PEGEM Akademi, Ankara 2017, s. 183-185.

²⁴ Kemal Özcan Davaz, *Atatürk-Bangladeş-Kazi Nazrül İslam*, Divan Yayıncılık, Ankara 2000, s. 67.

²⁵ Arzu Çiftsüren, "93 Harbinden Sonra Hindistan-Pakistan Alt Kıtasında Urduca ve Farsça Şiirde Türkiye ve Türkler", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013, s. 206-208.

Onun manayı gösterecek her bir kapısı açılsın.

Hilâfet Hareketi'nin son bulmasının ardından Muhammed Ali Cinnah, bu dönemde Bütün Hindistan Müslümanları Birliği'nin başına geçerek bütün faaliyetleri Hindistan Müslümanlarının bağımsızlıklarını kazanması yönünde kanalize etmişti. 1930'lu yıllarda hızı kesilinceye kadarki dönemde Arap yarımadasının özgürlüğü için de mücadele edilmişti. Ayrıca Hilâfet, İslâm dünyasındaki bazı kişilere teklif edilerek bu makam tekrar hayata geçirilmeye çalışılmışsa da görüş ayrılıkları dolayısıyla mümkün olmamıştı.²⁶

Hilâfet Hareketi, son derece samimi duygularla ortaya çıkmış olup, liderleri kararlılıklarından asla geri adım atmamış yürekleri iman dolu kişilerdi.²⁷ İnanışları değerler uğruna hapse girmekten hatta asılmaktan bile korkmamışlardı. Onlar için bu meseleden ödün vermek, dinden çıkma sebebiydi. O yüzden canları pahasına ellerinden geleni her zaman yapmışlardı.²⁸ Her ne kadar Hilâfet Hareketi, Halifeliğin kaldırılması ile birlikte sona ermiş olsa da manevi yönü itibari ile sömürge olarak yaşayan bu millete bağımsızlıkları için mücadele gücü kazandırmıştı.²⁹

Sonuç

Bağımsız olan yegâne İslâm devleti durumundaki Osmanlı Devleti'nin savaşlar sırasında yaşamış olduğu yenilgiler alt kıta Müslümanları arasında büyük bir üzüntüye sebep olmuş ve manevi olarak kendilerini bağlı hissettikleri Osmanlı'nın yanında olmayı her zaman bir borç bilmişlerdir. Basın yayın organları ile de her zaman destek olmuşlar ve Osmanlı yanlısı yayınlar yapmışlardır.

Alt kıta Müslümanlarının, savaşlar ile birlikte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak ve Hilafeti savunmak için başlatmış oldukları Hilâfet Hareketi, Halifeliğin kaldırılıp Cumhuriyet'in kurulması üzerine boşa çıkmış, bu durum bölgede büyük bir şaşkınlığa sebep olmuştu. Halifeliğin kaldırılmasına olan tepkinin en büyük nedenlerinden biri de alt kıta Müslümanları ile birlikte Hinduların dahi katıldığı Hindistan Hilâfet Hareketi gibi büyük çapta ve önemli bir hareketin temelsiz kalması idi.

Halifeliğin kaldırılmasının ardından alt kıtada bir süre daha bu konudaki tartışmalar devam etmiş, ancak bir süre sonra ise bazı kesimler bu yeniliğin kendilerine yol gösterici olması gerektiğini ve kendi ülkeleri için de bu durumun örnek olması gerektiğini

²⁶ M. Naeem Qureshi, "Hindistan Hilâfet...", s. 111.

²⁷ Mevlânâ Abdülsettar Han Niyazi, **Khilafat-e Pakistan**, Chattan Printing Press, Lahor, s. 42.

²⁸ K. Kemal Aziz, **Hint Hilâfet Hareketi Belgelerle (1915-1933)**, Mahya Yayınları, İstanbul 2014, s. 23.

²⁹ Hermann Kulke, Dietmar Rothermund, **A History of India**, London 2002, s. 269.

düŐünmüŐlerdi. Nitekim bir süre sonra Hilâfet Hareketi dönüşüm sürecine girmiş ve alt kıtanın kendilerine dönerek ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele etmelerine bir zemin oluşturacaktı.

Bu dönemde Hindistan Müslümanlarının, Türklerin yanında olarak maddi-manevi her türlü desteğı sağlamaları İslâmî dayanışmanın en güzel örneğini oluşturmuŐtur.

KAYNAKÇA

AHMED, Anwar, “Bir Dönem Türk Tarihi ve Edebiyatının Urdu Edebiyatındaki Yansımaları”, **Bilge Dergisi**, S 31, Ankara 2001, s. 6.

AZİZ, K. Kemal, **Hint Hilâfet Hareketi Belgelerle (1915-1933)**, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, Mahya Yayınları, İstanbul 2014.

AZİZ, K. Kemal, **Hint Hilâfet Hareketi Belgelerle (1915-1933)**, Mahya Yayınları, İstanbul 2014.

ÇİFTSÜREN, Arzu, “93 Harbinden Sonra Hindistan-Pakistan Alt Kıtasında Urduca ve Farsça Şiirde Türkiye ve Türkler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2013.

ÇİFTSÜREN, Arzu, “Urdu Dili ile Yazılan Türkiye Seyahatnameleri Bibliyografyası”, **Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Kış Sayısı, Aralık 2020, s. 559-567.

ÇİFTSÜREN, Arzu, “Şibli Numani'nin Seyahatnamesi'nde II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa”, **Doğu Araştırmaları Dergisi**, sy. 18, 2018, s. 5-16.

DALE, Stephen F., **The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals**, Cambridge University Press, 2010.

DAVAZ, Kemal Özcan, **Atatürk-Bangladeş-Kazi Nazrül İslam**, Divan Yayıncılık, Ankara 2000.

ERASLAN, Cezmi, **II. Abdülhamid ve İslâm Birliği**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.

ERASLAN, Cezmi, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılâp Tarihi**, PEGEM Akademi, Ankara 2017.

Han, Nevvab Ömer, **Safarnama-i Ainah-ı Frang**, Munşî Naval Kişor Yayınevi, Laknov 1885.

İKBAL, Muhammed, **Hareket Zili (Bang-i Dera)**, Çev. Celal Soydan, Hece Yayınları, Ankara 2013.

KARDAŞ, Zekai, “Ebû'l Kelâm Âzâd ve el-Hilâl Gazetesi Çerçevesinde Türkiye ve Türkler”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2011.

KİŞMİR, Aykut, **Pakistan Tarihinde Türkler**, Demavend Yayınları, İstanbul 2019.

KULKE, Hermann, Dietmar Rothermund, **A History of India**, London 2002.

MİNAULT, Gail, “Urdu Political Poetry during the Khilafat Movement”, **Modern Asian Studies**, S 8/4, s. 459-471.

NİYAZİ, Mevlânâ Abdülsettar Han, **Khilafat-e Pakistan**, Chattan Printing Press, Lahor.

ÖKE, Mim Kemal, **Hilâfet Hareketleri**, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2005.

ÖZCAN, Azmi, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 22, Ankara 2000.

ÖZCAN, Azmi, **Pan-İslâmizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

QURESHI, M. Naeem, “The Indian Khilafat Movement”, **Journal of Asian History**, Quaid-i-Azam University, S 12, İslamabad 1978.

QURESHI, M. Naeem, **Pan-Islam in British India (The Politics of the Khilafat Movement 1918-1924)**, Oxford University Press, 2009.

TEMİZ, Mehmet Enes - ÇAKMAKÇI, Mehmet Kemal, “Türk Asıllı Şair Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin Hint Kültürüne ve Edebiyatına Tesirleri”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 23, sy. 42, Bursa 2022, s. 609-624.

The Indian Press 1870-1880: A Small World of Journalism, Uma Das Gupta, JSTOR Cambridge University Press, <http://www.jstor.org/stable/311549>, Çevrimiçi 22.09.2022.

TOKER, Halil, Arzu Çiftsüren, **He Soda Jab se Layla-e-Khalafat ka, Hâjî Hanif** Matbaası, Lahor 2015, s. 338-340.

VIKRAM, Nand Kışor, “Khilafat Tehreek aur Mahatma Gandhi”, **Turki meyn Urdu Zeban ve Adab ka So Saleh Sefer**, Fazli Sonz, Pakistan 2015.